

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE 'İKTİDAR' VE 'İMKÂN' GÖSTEREN YARDIMCI FİLLER VE GELİŞMELERİ

ZEYNEP KORKMAZ

Bu yazımızda, Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan, olumlu ve olumsuz ifadelerdeki 'iktidar' ve 'imkân' fiilleri ile, bunların tarihî gelişmeleri üzerinde durmak istiyoruz. Konumuzla olan sıkı ilgisinden dolayı, önce yardımcı fiil çeşitlerini belirtelim:

§ I. Yardımcı fiilleri iki bölüme ayırmak mümkündür. Bunlardan bir kısmı, bir isim ile birleşerek onu fiilleştiren *ol-*, *i-* < *er-* ve *tur-* gibi gerçek yardımcı fiillerdir. Diğer bir kısmı ise, aslında bir esas fiil olduğu halde, yavaş yavaş bu özelliğini kaybedip, esas fiile bazı anlam incelikleri katmak suretiyle, yardımcı fiil haline gelmiş bulunan fiillerdir. Böyle iki ayrı fiil şeklinin birleşmesinden meydana gelen, fakat anlamca birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunan ve bir tek oluşu gösteren fiillere 'fiil birleşmeleri' adını veriyoruz. Prof. Dr. A. von Gabain bu konuda yaptığı bir araştırmada (*Die Verbalcompositionen im Türkischen : Türkçede Fiil Birleşmeleri*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1953, s. 1-28), bu birleşmeleri üçe ayırmıştır:

1) Bir esas fiil ile bir yardımcı fiilden meydana gelen birleşme: *gelmiş ol-* gibi. Bu bölümde esas fiil çekime tâbî tutulur (*verbum finitum*). Asıl anlam esas fiildedir. Çekimli fiil olduğu için birleşimin birinci parçası bir isim hükmündedir. Ayrıca yardımcı fiil de kip ve şahıs ekleri alarak çekilir: *gelecek idi*, *varır isem* gibi.

2) *söyleyip dur-*, *okuya dur-* örneklerinde görüldüğü üzere, bir esas fiil ile, ona eklenmiş bir tasvir fiilinden meydana gelen birleşmelerdir. Bu bölümdeki esas fiil, birinci bölümde olduğu gibi, bir çekimli fiil değil bir zarf-fiildir (konverb). Birleşme içindeki yardımcı fiil de asıl anlamını kaybetmiştir. Vazifesi, esas fiilin gösterdiği oluş ve kılışın tarzını tasvir etmek suretiyle ona bazı anlam incelikleri katmaktır.

3) Bu gurup yine esas fiil ile, yardımcı fiil vazifesini gören başka bir fiilin birleşmesinden meydana gelir. Esas fiil ikinci bölümde olduğu gibi zarf-fiil şeklindedir. Fakat ikinci fiil, asıl anlamını kaybetmemiş;

anlamca esas fiile yardımcı olmuştur. Asıl anlam yine birinci fiildedir: Eski-Anadolu Türkçesindeki *yuyunu başla-* ‘yıkanmağa başla-’, *söyleyü başla-* ‘söylemeğe başla-’ örneklerinde görüldüğü gibi.

§ 2. Bizim bu yazıda üzerinde duracağımız yardımcı fiillerden ikisi, yukarıda gösterilen fiil birleşmelerinin ikinci bölümüne giren fiiller, yâni tasvir fiilleridir. Türkiye Türkçesinde iktidar fiilinin olumlu ve olumsuz şekilleri ayrı teşkillere tâbidir:

1) *tut-a bil-*, *ver-e bil-* *anla-y-a bil-* v. b. olumlu ifadelerde kullanılan yardımcı fiil, *bil-*’tir (D e n y, J., *Gramm.* §. 821). Bu yardımcı fiil ile teşkil edilen cümleler bazan ‘iktidar,’ bazan da ‘imkân’ gösterir. Meselâ: *o bu devre ait yazıları kolaylıkla okuyabilir* cümlesinde, ‘o, bu devre ait yazıları kolaylıkla okumak iktidarındadır’ anlamı vardır. *yarın size uğrayabilirim* cümlesinde ise, *bil-* yardımcı fiili ifadeye ‘imkân’ nüansı vermiştir. Cümle, ‘benim için yarın size uğramak imkânı vardır’ şeklinde anlaşılmaktadır. *bil-* ile yapılan olumsuz şekil, olumsuz fiil tabanlarından da teşkil edilir. O takdirde *bil-* tasvir fiili ‘iktidar’dan ziyade ‘imkân’ ve ‘ihtiyar’ gösterir: *ben gelmeyebilirim*; *böyle işleri yapmaya bilirsin* v.b. (Bk. D e n y, J. *Gramm.* § 822).

2) *tut-a-ma-*, *ver-e-me-*, *anla-y-a-ma-* gibi olumsuz ifadeler, şeklen, *bil-* yardımcı fiilinin kaldırılması ve *-a/-e* (ünlü ile biten fiillerde *-y-a/-y-e*) ile yapılan zarf-fiiller üzerine, doğrudan doğruya *-ma-/-.me-* olumsuzluk ekinin getirilmesi suretiyle yapılmış görünüyor. Gerçekte ise, olumsuz ifadelerdeki *-a/e-* zarf-fiil ekleri, bilindiği üzere eski bir *u-* iktidar fiilinin izini taşımaktadır: *tut-a-ma-* < *tut-a u-ma-* v. b. Aksi halde *-a/e-* zarf-fiil ekleri üzerine *-ma-/-.me-* olumsuzluk ekinin gelmesi mümkün olamazdı.

İşte, olumlu ve olumsuz ifadelerde hangi sebepler ile iki ayrı fiil şeklinin yerleşmiş olduğu, bu şekillerin hangi devirden buyana umumîlik niteliği gösterdiği ve bunlarla ilgili olarak, bu iki yardımcı fiildeki tarihî gelişme safhalarının tesbiti, araştırılması gerekli hususlardır.

3) Türkiye Türkçesinde yalnız ‘imkânsızlık’ bildiren bir yardımcı fiil daha vardır. O da *ol-*’tır. Bu yardımcı fiil daima kendinden önceki fiilin *-mak/-mek* eki ile yapılmış mastar şekli ile birleşir. Kendisi de geniş zaman kipinin 3. şahıs olumsuz çekimine girer; böylece, *-mak olmaz* birleşik fiilini meydana getirir: *her zaman bu tarzda hareket etmek olmaz*; *böyle zamanlarda herkese itimat etmek olmaz* v.b. Örneklerini verdiğimiz *-mak olmaz* birleşik fiili şahsı belirsiz ifadelerde kullanıl-

makta ve dolayısıyla, geldiği cümleye meçhullük vermektedir. Fakat bu birleşme içerisindeki *ol-* yardımcı fiilinin taşıdığı 'imkânsızlık' fonksiyonu oldukça zayıf durumdadır. Meselâ yukarıdaki cümlede *itimat etmek olmaz* birleşik fiili, bir taraftan 'itimat edilemez' anlamını verirken, bir taraftan da daha kuvvetli olarak, 'itimat etmek doğru değildir' anlamını vermektedir.

ol- yardımcı fiili kendinden önceki fiilin *-muş* eki ile yapılmış isim-fiil şekli ile birleşerek, kendisi de 3. şahıs emir kipinin olumsuz şekline girerek, *-miş olmasın* kalıplaşmış şekliyle 'şüphe ve ihtimale dayanan bir imkân' da gösterir: *sizden önce bu kitabı bir başkası okumuş olmasın!*; *postacı mektubu komşuya bırakmış olmasın* v.b. Sonuncu cümleyi birleşik fiilin cümledeki anlamı bakımından bir açıklamaya tâbi tutarsak, bunu, 'postacı mektubu komşuya bırakmış olabilir' yahut 'belki, postacı mektubu komşuya bırakmıştır' şeklinde ifade etmek mümkün olur.

Şimdi bu yardımcı fiilleri teker teker ele alarak tarihî devirlerde tâkip edelim:

§ 3. *u-*: Bir ünlüden ibaret olan bu fiil, Uygur ve Karahanlı metinlerinde 'muktedir olmak' anlamında bir esas fiildir: *uluğ tınlıg u du ñ u z umuğ inağ bolğalı* 'canlılara ümit ve sığınmak için, büyük insan olmağa muktedir oldunuz' (Ç a g a t a y s., *Altun Yaruk'tan iki parça*, Ankara Üniv. DTCF yayınları, no: 46, Ankara, 1945. S. 617-18 Kısaltması: *Ay*); *bu kutka inanma u sa edğü kıl*

bu kün munda erse yarın anda bil 'bu ikbale inanma, muktedirsен iyilik et, bil ki, ikbal bu gün sende ise yarın başkasındadır' (A r a t, R. R., *Kutadgu Bilig, I Metin*, İstanbul, TDK., 1947 s. 70 - 549; *II. tercüme* TTK. Ankara, 1959. Kısaltması: *KB*) v. b. *u-* fiili Köktürk ve Uygur metinlerinde *-ğalı/-geli* veya *-u/-ü;-ı/-i* ekleri ile yapılan zarf-fiillerden sonra, olumlu ve olumsuz ifadelerde, esas fiile 'iktidar, nüansı veren bir yardımcı fiil olarak da kullanılmıştır. Esas fiil ile yaptığı birleşmelerde, fiil birleşmelerinin 3. gurubuna girer. *-ğalı* zarf-fiilinden sonra gelen *u-*, birleşmiş fiilin türlü zamanlarını alabilir: *birök bu törülerte ögrenmeli us arlar*, *aşnuça bu nom erdinig bitit-zünler* 'eğer bu kanunları öğrenebilirlerse, önce bu mukaddes cevheri yazdırsınlar' (*AY* s. 64-12). Yâhut, *nom bitigig... bititgüke kösiş ö r i t k e l i u s a r s e n*, *bu emgekiñdin ozğalı kurtulğalı uğay erdiñ* 'mukaddes kitabı yazdırmak hususunda arzu gösterebilsen, bu eziyetten

kurtulabilecek idin' (AY s. 11-8/9). Bazan herhangi bir kipin soru şekli ile de kullanılmıştır: *satığın birgeli uğaymu?* 'satın alabilecek misin?' (Müller, F. W. K., *U III*, 51-12). *u-*, *-yur* eki ile geniş zamanlı fiil kipi de teşkil eder: *ilin tutğalı uyur* 'ilini elde tutabilir' (Bang, W.- Gabain, A. von, *TT V*, 26-106) v. b. *-ğalı u-* olumsuz şekilde de kullanılır: *açığınğa seringeli umadı* 'acısına tahammül edemesi' (AY. 633-I); *tutğalı umağay* 'menedemiyecek' (*U II*, 51-19) başka örnekler için bk. Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik*, § 249, 250, kısaltması: *Alt. Gr.*).

u-, bu devir metinlerinde ünlüler ile yapılan zarf-fiillerden sonra da, fiilin türlü zamanlarını alarak çekime tâbi tutulur; olumlu ve olumsuz ifadeler meydana getirir. Köktürk yazıtlarında: *üze teñri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun, iliñin törüñin kim artatı u daçı ert(i)* 'yukarıda gökyüzü tazyik etmese, aşağıda yer delinmese, ey Türk milleti memleketini ve türeni kim bozabilecek idi?' (*Alt. Gr. Chrestomatie*, s. 252-E 22); uyg. *kılu uyurmen* 'yapabilirim' (*Alt. Gr* § 376); *yoryyu umaz* 'yürüyemez' (*TT V*, 26-116/117); *temir kazğuk neçeke tegi uzayu umaz erser* '... nasıl ki uzayamadan kalırsa' (*TT IV*, 45) v. b.

Köktürk yazıtlarında olumsuz *uma-* şekli, *-duğ* isim-fiil eki ile genişletilerek, '-madığı için' anlamında bir zarf-fiil vazifesi görmüştür: *yağı bolup, itinü yaratunu umaduk yana içikmiş* 'her ne kadar Çin hakanına düşman olmuşsa da, teşkilâtlanamadığı için yine ona bağlı kalmış' (*Alt. Gr. Chrestomatie*, s. 250, E 10). Uygur metinlerinde *u-* olumsuz *-madın* zarf-fiil eki alarak, kendinden önceki zarf-fiil şekli ile, mürekkep bir zarf-fiil olarak da kullanılır: *erdini idiyü umadın kuruğ kalır* 'mücevher toplayamaksızın boş kalır' (*TT V*, 92); *uçar kuş uçu umadın turdı* 'uçar kuş uçamadan kaldı' (*TT I*, 92) v. b.

Divanı Lûgat-it-Türk'te bu fiil için herhangi bir kayıt mevcut değildir. Fakat, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-hakayık* gibi Karahanlı Türkçesi mahsullerinde, bu fiil artık müstakil bir yardımcı fiil olarak kullanılmaktan çıkmıştır. Esas fiil ile birleşmiş ve ekleşmiş olarak kullanıldığı görülüyor. *Atebetü'l-hakayık*'taki *sena mu ayuğay seza bu tilim* 'dilim senayı sana lâyük bir şekilde söyleyebilecek mi?' (Arat, R. R., *Atebetü'l-hakayık*, TDK. İstanbul 1951, s. 41-3, kısaltması: *Atb.*) mısramında görülen *ayuğay* örneği dışında, artık bu fiilin her iki eserde olumlu ifadelerine de rastlanmıyor. Mevcut örnekler hep olumsuzdur:

*biligligke sözledim uş bu sözüm
biligsiz tilini bilümez özüm*

'bu sözümü bilgili için söyledim, bilgisizin dilini ben de bilemiyorum'
(KB. 37-202);

*mini edgü tuttuñ açınduñ öküş
saña tapnıma dın barır bu öz uş*

'bana iyilik ettin ve çok ihsanda bulundun; ben ise, sana karşı vazifemi ifa edemedim gidiyorum' (KB. 153-1335). *Atebetü'l-hakayık*'ta:

*kamuğ kazğanıglı ajun malını
yiyümed i bardı körüñ halini*

'dünya malını kazananların hepsi, onu yiyemeden gitti, hallerini görün' (62-274) v.b. olumsuz ifadelerde *u-* kullanıldığı halde¹, olumlu ifadeler için *Atebetü'l-hakayık ve Kutadgu Bilig*'de daimâ *bil-* tasvir fiili yer almıştır (bk. § 4). Bu durum bizi, bir iki istisnası bulunsa bile, umûmiyetle, bu devir eserlerinde artık ekleşmiş olan *u-* yardımcı fiilinin olumlu ifadelerde kullanılıştan düşmüş olduğu fikrini kabule zorlamaktadır (krş. *Ateb.* s. 103-104, not 3). Bu yardımcı fiilin olumlu ifadelerde kullanılıştan düşmesinde, ekleşme ve kendinden önceki zarf-fiil eki ile kaynaşma hâdisesinin de rolü olduğu düşünülebilir. Çünkü, bu takdirde, ekleşmiş olumlu iktidar fiilinin bazı kiplerindeki *-u-* iktidar unsuru, basit kiplerdeki fiil kök ve tabanını kip ekine birleştiren bağlantı ünlüsü ile karışmaktadır. *-u-*'daki 'iktidar' fonksiyonu hissedilmez hale gelince, birçok hallerde görüldüğü üzere, dil de bunu başka imkânlarla karşılama yolunu tutmuş olmalıdır.

Orta-Asya edebî türkçesinin daha sonraki yüzyıllara ait mahsullerinde, meselâ Leningrad Asya Müzesi'ndeki *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde², *u-* fiili olumlu ifadelerde terkedilmiştir. Fakat olumsuz ifadelerde durum *Kutadgu Bilig*'dekinin aynıdır. Bu eserde, *barumas* (39a-19), *barumazmen* (38b-21), *söyleyümesler* (39a-7), *anı otğa atumaslar* (39a-19), *yağuk kelümedi* (39a-16), *taşkaru çıkımadı* (39b-4), *başarumadı* (39b-6), *cevâb birümediler* (40a-22) v.b. olumsuz şekiller pek yaygındır. Pek seyrek olmak üzere de, *-u bil-me-* tasvir fiili ile yapılmış örneklerin yer aldığı görülüyor (bk. § 4).

¹ Bu eserlerdeki *-ü bilme-* şekli için bk. § 4.

² "Cod. Mus. As. 332 co-Walidow 1914, nr: 2475" remzi ile kayıttır.

1310 tarihli *Kıssasü'l-enbiyâ*'da yeni bir merhale ile karşılaşırız. Bu eserde *u-* büsbütün kullanılıştan çıkmıştır. Olumlu ve olumsuz ifadelerde, revaçta olan *bil-* yanında, yeni bir yardımcı fiil, *al-* tasvir fiili türemiştir (*bil-* için bk. § 4 ve Schinkewitsch, J., *Rabgüzis Syntax*, MSOS XXX, 1927, s. 46, §. 142, 143: *al-*, *bil-*. Kısaltması *Schinkewitsch*.).

Orta-Asya edebî Türkçesinin Batı-Türkistan, yani Harezmi sahasında yazılmış olan ve esas itibariyle Kaşgâr Türkçesine dayanmakla beraber, Oğuz ve Kıpçak lehçesi özelliklerini de veren mevcut eserlerinde, ekleşmiş *u-* fiilinin olumsuzu tek tük arkaik şekiller halinde görülüyor. Meselâ *Nehcü'l-feradis*'te (yazılış yılı 1360) *körümez-biz* (M e h m e d b. H u s r e v ü'l-H â r e z m î, *Nehcü'l-feradis* tıpkıbasım, TDK. tıpkıbasımlar dizisi: 35, Ankara, 1956, s. 21-14; kısaltması : *Nehc.*) v. b. *u-* ile yapılmış tek tük örnekler bulunabildiği halde, *Muinü'l-mürid*'de ve 15. yüzyıla ait *Husrev ü Şirin*'de olumsuz şekiller hep *bil-* iledir. Kıpçak Türkçesi mahsullerinden *Codex Cumanicus*'ta da durum R a b g u z î'nin *Kıssasü'l-enbiyâ*'sındakine yakındır. Bu eserde olumlu ve olumsuz ifadelerde yer alan *bil-*'ten başka (G r ö n b e c h, K., *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Helsinki, 1949, s. 58; kısaltması: *KW.*), olumsuz ifadelerde, müstakil yahut esas fiil ile birleşmiş olarak *al-* da revaçtadır³. *Kitabü'l-idrâk*, *Ettuhfetü'z-zekiyye İbni Mühennâ* gibi eserlerde, iktidar fiilleri üzerine örnekler ve açıklama mevcut değildir.

İşte, Harezmi sahasında yazılmış olan eserlerde, hele bunların Türkmen ve Kıpçak lehçeleri özelliklerini taşıyanlarında körlenmiş ve kullanılıştan düşmüş olan *u-* yardımcı fiili, Eski-Anadolu sahasında yeniden karşımıza çıkıyor. Bahis konusu ekleşmiş fiilin bu saha eserlerindeki gelişmesi de dikkate değer niteliktedir. Yazıldığı tarih ve yer belli olmadığı ve dil özellikleri bakımından da karışık şekiller taşıdığı için, Doğu-Türkçesinin mi, Batı-Türkçesinin mi başlangıç eserlerinden sayılabileceği hususu kesinleşmemiş bulunan Ali'nin *Kıssa-i Yūsuf*'unda, *u-* fiili umumiyetle *Kutadgu Bilig*'deki tarzdadır: *koymadı*, *diyümedi*, *virümezmen yürüyümen*, *varumazım* (B r o c k e l m a n n, C., *AQY*. s 63) v. b. Eski-Anadolu Türkçesinin Selçuklular, Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar devrinde meydana getirilen yerli eserlerini, iktidar fiilinin olumsuzunda *u-* yardımcı fiilini devam ettirip ettirmemeleri bakımından ikiye ayırmak

³ *bile almasmız* 'bilemeyiz', *oquv almağaylar* 'okuyamayacaklar', *tiyalman yaşımını* 'gözyaşımı tutamam, *köralmadım* 'göremedim' (*Kw.* s. 34) v. b.

mümkündür. Bu eserler arasında yalnız Dede Korkut Kitabı, bir taraftan *-uma-*, bir taraftan da pek fazla nisbette olmak üzere *bilme-* gibi iki ayrı şekli devam ettirmiş olduğundan ayrı bir kol meydana getiriyor. Fakat, eldeki öteki eserlerin hepsinde, olumsuz şekil için *-uma-* kullanılmıştır.

Anadolu Türkçesinin 13-16 yüzyıllar zarfında meydana getirilmiş olan mahsullerinde, bahis konusu *-uma-* yardımcı fiili başlıca üç ses merhalesi göstermektedir :

1) *Kutadgu Bilig*'de görüldüğü gibi, yardımcı fiilin esas fiil ile kaynaşmış ve ekleşmiş olarak kullanılmakta devam ettiği merhale. 13. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen *Behçetü'l-hadâ'ik*'ta⁴, *Kadı Burhaneddin Divanının*'da⁵, *Kelile vü Dimme*'de⁶, ve *Kırk Vezir Hikâyeleri*'nde⁷ bu merhaleyi gösteren örnekler vardır: *bulumadım*, *bilümedi*, *çıkaramayasın* (*Behçeth.* s. 131), *diyümezem* (KBD. 27-13, 32-5), *diyümezüz* (KBD. 23-5, bk. Ergin, M., *Kadı Burhaneddin Divanı üzerinde bir gramer denemesi*, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* C. IV, S. 3, s. 322); *eyleyümedi*, *añlayumadı* (*Kelile.*, s. 184, § 29); *añlayumamış* (Duda, H., *QW.* s. 74) v. b. *u-* fiilinin kaynaşmış olduğu zarf-fiil ekleri önceleri düz kelimelere de yuvarlak olarak geldiklerinden, bu birleşme ve ekleşme sonunda, *-uma-* eki müstakil bir yardımcı fiilden geldiğini hissettirmekten uzak kalmamıştır: *al-u-madım* < *al-u u-ma-dım* v. b.

2) *-u/-ü* zarf-fiil eklerinin, eklendiği fiillerin ünlü benzeşmesi kaidesine uyarak düzleşip *-ı/-i-* şekillerine geçmiş olduğu merhale. Bu merhalede *-ı/-i-* ekleri, ünlüleri yuvarlak olan fiillere geldiklerinde de aynı durumu muhafaza etmişlerdir. Aşağıda gösterilen eserlerde bu merhale örnekleri boldur: *bilimez* (Şeyyad Hamza, *Yusuf ve Zeliha*, TDK. Dehri Dilçin yayımı, İstanbul, 1946, s. 33-10; kısaltması: *Yus.*); *bilimedüñ*, *olımaduñ* (Banguoğlu, T., *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*, Breslau, 1938, § 268; kısaltması: *SN*); *beñzedimez doymaz*, *bilimedün*, *toğımadı* Ergin, M.,

⁴ Buluç, S., *Eski bir Türk dili yadigârı Behçetü'l-hadâ 'ik fi mev'izeti'l-hala'ik*, İstanbul, Üniv, Türk Dili ve Edebiyatı Derg., C. VI, aralık, 1954, kısaltması: *Behçeth.*

⁵ Kadı Burhaneddin, *Kadı Burhanettin Divanı*, tıpkıbasım, İstanbul, TDK., 1944; kısaltması; *KBD.*

⁶ Zajaczkowski, A., *Studia nad jezykiem staroosmanskim, I. Kalila i Dimna*, Krakowie, 1934; kısaltması: *Kelile.*

⁷ Duda, H., *Die Sprache der Qırq Vezir Erzählungen*, Leipzig, 1930; kısaltması: *QV.*

a. esr. s. 322); *getürimez*, (Caferoğlu, A., *Fatihin Dili*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. VI, 1954, s. 86); *katlanımadı* (Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, I, Giriş-Metin Faksimile, TDK., sayı: 169, Ankara, 1959, s. 138-11; kısaltması: DKK.), *bulımadı* (DKK. 194-aş. 4), *alımadı* (Rossi, *İl "Kitāb-ı Dede Qorqut"* Vaticano, 1952, § 80, 2b; kısaltması: KDK); *fırşat bulmazlar*, *saklayumazuz* (Kissling, *Die Sprache des Aşıqpaşazāde*, Breslau, 1939, s. 45; kısaltması: Kissling.) v. b.

3)-ı/-i- zarf-fiil eklerinin genişleyerek -a/-e- şekline geçiş merhalesi:

gözsüz ol ay yüze bakamaya sen
gendüzüñle eçi çıkamaya sen

(Mansuroğlu, M., *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. yayınları, no: 765, İstanbul, 1958, § 266; kısaltması: SVTM.);

uyandım bulamadım oldum deli (Yus. 48-1); *dutamadı* (Gülşehri, *Mantıku't-tayr*, tıpkıbasım, Levend, A. S. yayımı, TDK. sayı: 166, Ankara, 1957, s. 85-2, kısaltması: Mantık.), *gidemeziz* (Mantık. 6-4), *soramaduk* (Mantık. 10-3), *alamadı* (DKK. 172-aş. 4), *sökemez* (a. esr. 187-8), *kesdüremedi* (a. esr. 199-aş. I), *idemedi* (KDK. s. 80, 2b) v. b.

Eski *u-* yardımcı fiilinin izini taşımakta olan bu üç merhaleyi, kullanıldığı devirler ve eserler bakımından bir tarih sırasına sokmağa imkân yok gibidir. Çünkü: Meselâ, Sultan Veled'in manzumelerinde görüldüğü üzere, bâzan, tarih bakımından hepsinden eski olan bir eser bahis konusu ses gelişmesi yönünden en son şekli vermektedir. Eldeki eserlerin birçoğunda da 1. ile 2., 2. ile 3. merhaleyi temsil eden, yâhud *Kadı Burhaneddin Divanı*'nda olduğu gibi (bk. Ergin, M., a. esr. s. 322), her üç merhaleye ait şekiller karışık olarak kullanılmıştır. Bu gün karşımıza çıkan bu durumda, şüphesiz, herhangi bir eserin sonraki kopyaları dolayısıyla uğradığı değişmelerin de payı olmuştur.

İşte sonuncu gelişme merhalesini teşkil eden -a/-e- ünlüleri, -ma/-me- olumsuzluk eklerini de alarak, -ama-/-eme- şekillerinde, zamanla Türkiye Türkçesinin 'olumsuz iktidar fiili' yapan ekleri halinde yerleşmiştir. Fakat, bugün bazı Anadolu ağızlarında, eski *u-* yardımcı fiilini titizlikle korumuş olan, yâhud bunun ikinci merhaledeki örneklerini aksettiren bölgeler de vardır. Meselâ, Muğla'nın *Kaletavas* ve *Yerkesik*

bucakları ağızlarında, geniş zaman içinde şimdiki zaman iktidar kipini veren şekillerde, zarf-fiil eki ile *u-* iktidar fiili arasına koruyucu bir *y* ünsüzü sokulmuştur.: *yarın bizi geliyumamıñ tütünü yādım ē‘mē? tütün diziveyumamıñ?* ‘tütüne yardım etmek için yarın bize gelemez misin? tütün dizemez misin?’ (Korkmaz, Z., *Güney-batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi*, Ankara Üniversitesi DTCE yayını, sayı: 114, Ankara 1956, Metinler: s. 95-73.-10/11; kısaltması: *GBAA*); *tēzileri sapıyumamıñ gidēken* ‘giderken teyzelere uğrayamaz mısın?’ (göst. e. 95-33) v.b. Bahis konusu şekiller, meselâ bunlardan *geliyumamıñ* < *gel-i-y-u-ma-mıñ* kök ve ek unsurlarından meydana gelmiştir. *Habibi bōn ğāri suyuñ boşalıyomaz akı-batī* ‘Habibe bu gün artık su depon kolay kolay boşalmaz, suyun akıp duruyor’ (göst. e. 95-31); *biz geliyomēz pusa* ‘yēke-patırız, biz gele-meyiz, çamaşır yıkıyoruz’ (göst. e. 95-73.-12) cümlelerindeki *boşalıyomaz, geliyomēz* kiplerinde, koruyucu ünsüzü tâkibeden *-u- > -o-* değişmesi, şimdiki zaman ekinin etkisi altında (analogie) meydana gelmiştir. İktidar fiilinin geniş ve geçmiş zaman ifade eden bazı kiplerinde ise, ikinci merhale ünlüleri vardır: *u mesilleri bilimēn Habibi Hanım* ‘Habibe Hanım ben o darbı-meselleri bilemem (göst. e. 95-34); *geş geli-vēdik bitirimedik işimize* ‘geç geldik, işimizi bitiremedik’ (göst. e. 95-73.,8) v.b.

§ 4. *bil-*: Ünlüler ve nadiren *-°p* ünsüzü ile yapılan zarf-fiilerden sonra gelen *bil-* yardımcı fiili, bugün umumiyetle güney-batı lehçelerine mahsus bir ‘iktidar’ ve ‘imkân’ fiili vasfını taşımaktadır. Köktürk yazıtlarında ve Uygur metinlerinde, *bil-* fiilinin tasvir fiili olarak kullanıldığı gösteren örnekler mevcut değildir. Fakat, Kültigin yazıtında birkaç yerde rastlanan *körü bil-* birleşmiş fiilindeki *bil-*, her ne kadar asıl anlamını kaybetmemiş ise de, asıl fiil olmaktan da çıkmış ve esas fiilin anlamına tesir eden bir yardımcı fiil haline gelmiştir: *neñ neñ sabım erser, beñgü taşka urtum. añar körü biliñ Türk amtı budun begler!* ‘ne sözüm varsa hepsini ebedî olarak kalacak taş üzerine kazdırdım, ey Türk milleti ve beyleri şimdi o sözlere uymağı bilin! (*Alt. Gr.* s. 249 - S II ve § 249 ; başka örnekler için bk. Thomsen, V., *Inscriptions de l’Orkhon Déchifrées*, 133, II N- 15 ve ö.).

bil- fiilinin iktidar gösteren tasvir fiili halindeki kullanılışını ilk defa *Kutadgu Bilig*’de tesbit ediyoruz. *u-* fiili ekleşme ve esas fiil ile kaynaşma sonunda olumlu ifadelerden çekilmeğe yüz tuttuğu için,

II. yüzyılın Kaşgâr Türkçesi mahsullerinde yerini *bil-* fiiline terketmiş durumdadır:

*adırsa ödürse seçe bilse öz
kamuğ iş içinde yitig tutsa köz*

‘ayirt eder, eler, seçebilir ve her işte gözünü keskin tutarsa’ (KB. 49-329);

*tuta bilse devlet tezümez turur
kalı tezse tegmez yana terk kezig*

‘insan tutabilirse saadet kaçamaz kalır; eğer kaçarsa sıra çabuk gelmez’ (KB. 88-713; başka örnekler için bk. 116-984,987; 146-1287) v. b. *bil-*, *Kutadgu Bilig*’de her ne kadar olumlu ve olumsuz şekilleri ile *-u* fiilinin yerini almış ise de, olumsuz ifadelerde, ilk anlamını büsbütün kaybetmiş bir tasvir fiili haline de, henüz geçememiştir. ‘Bir şeyi yapmağı bil- =muktedir ol-’ gibi birbirine yakın iki kavramı da üzerinde taşır niteliktedir. Şu halde, bu eserdeki *-u bilme-* şekli, yazımızın başında temas ettiğimiz fiil birleşmelerinin 3. merhalesinden 2. merhalesine, yani, esas fiilin anlamına tesir eden yardımcı fiil olmaktan çıkarak tasvir fiili hâline geçiş merhalesinde bulunmaktadır. Esasen, eserde *-uma-* eki henüz revaçta iken, bazan *-u bilme-* şeklinin tercih edilmiş olması da, sanımızca sırf vezin icapları ile izah edilemez. Bu şekil ikiliği böyle bir anlam farkına dayanmaktadır:

*kelir kut tuta bilmese sen barır
birür neñ yiyü bilmese sen alır*

‘saadet gelir tutmasını bilmezsen gider. Mal verir yemesini bilmezsen alır’ (KB. 89-724);

*tuta bilse tap bu tirilmiş neñiñ
ikigün ajunda kızartgay eñiñ
tuta bilmese sen adın munça neñ
saña yetmegey kör sarıg kılğa eñ*

‘bu toplanmış olan mal tutmasını bilersen sana kâfidir; her iki dünyada yüzünü güldürür. Tutmasını bilmezsen bir bu kadar mal daha olsa sana yetmez, görürsün yüzünü sarartır’ (KB. 146-1287, 1288) v.b. *bil-*, *Atebetü’l-hakayık*’ta daha kararlı bir hale gelmiş; her iki ifade tarzı için de ‘iktidar’ anlamı ile kullanılmıştır:

*akı er biligni yete bildi kör
anın sattı malın şena aldı kör’*

cömert adam bilgiyi yenebildi bak. Mahını onunla sattı ve sena aldı' (*Atb.* 59-237). Olumsuz şekilde:

*köp ilni körür biz edip sözünü
bile bilmegendin ular özünü*

'bir-çok kimseler görüyoruz ki, edibin sözünü anlayamadıkları için, kendilerini üzerler' (*Atb.* 80-506; bk. göst. esr. s. 104, not 3) v. b.

Bu fiil yine olumlu ve olumsuz şekilleri ile, *Kıyasü'l-enbiya* ve *Codex Cumanicus*'ta (*KW.* s. 58) *al-* tasvir fiiline paralel olarak yürüyor. Ancak, Schinkewitsch, *Kıyasü'l-enbiya*'da *bil-* ile yapılan olumlu şeklin pek seyrek kullanıldığına işaret ediyor (*Schinkewitsch.*, § 143). Buna mukabil *Codex Cumanicus*'ta *al-* yalnız olumsuz ifadelerde geçmekte, olumlu ifadeler için *bil-* şekli görülmektedir (bk. *KW.* s. 34, 58; *Atb.* s. 104). *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde ise, *bil-* olumlu ifadelerin tek şeklidir. Olumsuz ifadeler için § 3'te dokunduğumuz gibi, henüz pek revaçta olan *u-* yanında, tek tük *-u bilme-* şekli de yer almıştır. Karahanlı Türkçesi mahsulleri için yukarıda verdiğimiz kayıtları dikkate alır ve *Nehcü'l-feradis*'te *-uma-* ile rastlanan bir iki örneği istisna edersek, *bil-* tasvir fiilinin her iki ifade tarzı için umumiyetle tek şekil halinde yerleştiği saha olarak malzemenin bugünkü durumuna göre Harezmi sahasını kabul edebiliriz. Şüphesiz Altın Ordu'da yazılmış olan eserler de buraya dahildir. Örnekler: *ayta bilmişmen (Nehc.)*;

bilü bilmişimce kılayın beyân (Muin. 2-13);

birü bilse tevfiik ināyet kerem (Muin. 24-1);

bu tertib bilü bilse mü'min kişi (Muin. 27-5) v. b. Olumsuz ifadelerde: *Peygamber 'aleyhisselāmuñ mübarek adakı hasta boldı, yorıyu bilmez boldı erse, Ebübekr rad. Peygambeni arkasına kötürdi 'ondan sonra ikisi o kadar yürüdüler ki, Peygamber aleyhisselām ayaklarından hastalanıp yürüyemez hale gelince, Ebubekir rad. onu sırtına aldı' (Nehc. 22-5); bu koy inen aruk koy turur... koylar birle baru bilmedin munda yatur tedi erse 'bu koyun pek arıktır, ... öteki koyunlarla birlikte gidemediği için burada yatıyor diyince. (Nehc. 22-5); uctmakka teferruc kılurda bir yüksek köşk kördüm kim anıñ sıfatın ademī aytu bilmegey '..... bir yüksek köşk gördüm ki, onun sıfatını insanoğlu tarif edemez' (Nehc. 164- aş. I) v.b. Bu örnekler aynı tarzda *Muinü'l-mürid*, *Husrev-ü Şirin* ve *Revnaku'l-islām*'da da devam etmektedir:*

bolu bilmegey bu sıfatlıg imām (Muin. II-2);

haris hırısı hasret bulu bilmes-ok 'haris kimsenin hırısı hasret gibidir, kavuşamaz' (Muin, 7-13); *sevindiler tapa bilmedi tizgin* (Hüsrev-ü Şirin, s. 43-7) v. b. Çağatay lehçesinde de *-u-ma-* iktidarsızlık şekli kesin olarak kalkmış, *-a/-e/-y al-ma-* ve *-a/-e/-y bil-me-* şekilleri umumîleşmiştir: *köre bilmedi* v. b. (Eckmann, J., *Çagatay Dili Hakkında Notlar*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1958, s. 126, § 25). Çağatay lehçesi hariç olmak üzere, yukarıdan beri saydığımız saha ve eserlerin hepsinde, *bil-* ve *bilme-* tasvir fiillerinden önce bulunan zarf-fiil ekleri umumiyetle *-u, -ü* şeklindedir

Eski-Anadolu metinlerinde, *bil-* olumlu ifadelerin tek ve kesin 'iktidar' ve 'imkân' fiili halindedir. Olumsuz ifadeler için yalnız *Dede Korkut Kitabı*'nın bir istisna teşkil ettiğine § 3'te dokunmuştuk. Bu eser olumsuz ifadeler için *-ı-ma-, -a-ma-; -a bil-me-* gibi iki ayrı şekli devam ettirmiştir. Fakat, bunlar birbirine nisbet edildikleri takdirde, *-a bil-me-* şeklinin hâkim durumda olduğu görülüyor: *nasibinden artuğun yiye bilmez* (DKK, 73-16), *'aklum uşşum dire bilmen* (DKK, 99aş. 2);

yaman yire varmışsın vara bilmen
dünya şirin can 'aziz
canımı kıya bilmen bellü bilgil

(DKK. 182-10, 12; başka örnekler için bk. KDK. s. 80-2a) v.b. *Dede Korkut Kitabı*'nda rastlanan bu şekli, 16. yüzyıl şairlerinden Fuzulî de sadakatla devam ettirmiştir:

tā giriftāruñam āzād ola bilmen gamdan
hiç kim olmasun ey serv giriftār saña

'sana öyle tutkunum ki, kendimi gamdan kurtaramıyorum. Ey servi boylu güzel, sana kimseler gönül vermesin'! (Ak yüz, K., Beken, S.-Yüksel, S.-Cunbur, M., *Fuzulî Divanı*, Ankara, 1958, s. 144-XX-18);

dutmak diler Fuzuli kapuñda makām lîk
bu sırrı kimseye aç a bilmez nihan dutar

'Fuzulî senin kapunda makam tutmak ister, fakat bu sırrı kimseye açamaz, gizli tutar' (göst. esr. 196- LXXII-7; başka örnekler için bk. s. 164-XL-2; 183-LIX-7) v. b.

Olumlu ifadelerdeki *bil-* tasvir fiilinin evvelinde bulunan zarf-fiil ekleri, Eski-Anadolu sahasında *-u-ma-* şeklinin geçirdiği aynı ses değişmesi merhalelerinden geçmiştir. Bunları:

1) *-u bil-me- / -ü bil-me-*

2) *-ı bil-me- / -i bil-me-*

3) *-a bil-me- / -e bil-me-* diye ayırabiliriz. Bu merhalelerden birinin, her hangi bir eserde bâzan hâkim duruma geçtiği oluyorsa da, türlü eserlerde bu merhaleleri temsil eden örneklere karışık olarak da rastlanıyor: *ne tedbir kılu bileven, ne hîle eyleyü bilevüz* (Kelile, s. 183, § 28); *veri bile, idi bile* (Brockelman, C., *Altosmanische Studien I, Die Sprache 'Āşîq Pâşās und Ahmedīs*, ZDMG, LXXIII, s. 21); *varı bilevüz* (Süleyman Çelebi, *Vesîletü'n-necât Mevlid*, Ateş, A. yayımı, TDK. Ankara, 1954, s. 145-26; kısaltması: *Mevlid*); *gide bilevüz* (Mantık. 5-9); *göre bil-, kim vara bilür?* (Kelile, s. 183, § 28) v. b. *Dede Korkut* ve Fuzulî'deki *bil-me-* olumsuz şekillerinde ise, *-a/-e* zarf-fiil ekleri yaygındır.

Olumsuz ifadelerdeki *bil-me-* fiili daha sonraki Osmanlı metinlerinde körülenmiş ve Türkiye Türkçesinin yazı diline kadar gelememiştir. Fakat bugün, güney-batı lehçeleri içinde, olumlu ifadelerde olduğu gibi, olumsuz ifadelerde de *bil-me-* fiilinin kaideli olarak kullanıldığı lehçeler vardır. Bunlar Türkmen ve Azerî lehçeleridir⁸.

J Benzing'e göre *bil-* tasvir fiilinin Türkmen lehçesinde *-a/-e* ile yapılan zarf-fiili müteakıp kullanılışı seyrekdir: *topar bulut peyda bola biler* 'bir bulut kümesi meydana gelebilecek'. Yahut olumsuz şekilde: *-bolı bilmez* 'olamaz' v. b. Bu yardımcı fiilin normal olarak kullanılışı, olumlu ve olumsuz ifadelerde *-ıp, -ip* zarf-fiil eki ile: *kemçiliklerini şu yerde görkezmên geçip bilmerin* 'onun eksiklerini burada göstermeden geçemiyeceğim' (Benzing, J., *Über Die Verbformen im Türkmenischen*, Berlin, 1939, s. 51/1: *bil-*; kısaltması: *Verbf.*); *hey adam hem görden dörep biler mi?* 'hem insan hiç mezardan türeyebilir mi?' (Ata Govşut- Sakali, M., *Göroglu, Türkmen Halk Eposu*, Aşgabat, 1941,

⁸ *bil-* yardımcı fiili güney-batı lehçeleri haricinde Kazan Türkçesinde de kullanılmaktadır. Fakat Prof. R. R. Arat'a göre bu lehçede *al-* tasvir fiili 'muktedir ol-, imkân bul-' anlamlarını verdiği halde, *bil-* 'bir şeyi yapmağı bilmek-' anlamında bir yardımcı fiildir. Meselâ *yaza bil-* 'yazmasını bilmek'tir (bk. *Ateb.* s.104, not 3). Yazar, Özbekçede kullanılmakta olan *köre bil-* ve *kılıb bil-* şekillerinin anlamları yakından tasrih edilmemiş olmakla beraber (Gabain, A. von, *Özbekische Grammatik*, Leipzig, 1945, § 364; kısaltması: *Özb. Gr.*), bunlar arasında da Kazan lehçesine benzer bir fark gözetilmiş olduğu kanaatindedir (*Atb.* s.104, Not 3). Räsänen, *bil-* iktidar fiilinin Karakalpak lehçesine Oğuzcadan geçtiğini kaydediyor (*Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1957, s. 176: *bil-*).

s. 4-26 / 27, 29 kısalt.: *Göroglı*) v. b. *bil-* yardımcı fiili bu lehçede bazan da, esas fiilin mastar şekli ile kullanılır: *yahşı daraht mücık meyve ekelmek ve çüirik daraht yahşı meyve ekelmek bilmeyēr* ‘iyi ağaç kötü meyve, kötü ağaç iyi meyve veremiyor’ (*Verbf.* s. 51/1).

Azerî lehçesi bir taraftan *-amma-/-emme-* olumsuz şeklini devam ettirirken, bir taraftan da *-a bil-me-/-e bil-me-* şeklini devam ettirmiştir: *munu bacara bilmerem; biz senin dilin anniya bilmiruh* (F o y, K., *Azerbaiğanishce Studien mit einer charakteristik der Südtürkischen II*, MSOS VII (1904) s. 238-8) v. b.

Anadolu sahasındaki bazı Türkmen ağızları da, *-a bil-me-* olumsuz şeklini muhafaza etmekle, yazı dilindeki kaideden ayrılmış oluyor: *eger bir uşah sekkiz yaşını uharı öterse, onun zehni galınnaşı, daha o h u y a bilmez* (Caferoğlu, A., *Doğu İllerimiz Ağızlarından toplamalar*, TDK. İstanbul, 1942, s. 22-1: Terekeme Urugu; Kısaltması: *DİAT*); *o gün ahsamacan dağlarda gezdiler, heş bişey vura bilmediler ve de tapa bilmediler* (*DİAT.* 25-27; başka örnekler için bk. göst. e. s. 26-aş. 1, 2.) v. b.

§ 5. *ol- < bol-*: Türkiye Türkçesinde ve Türkmençe hariç diğer güney-batı lehçelerinde *ol-* şeklinde bulunan bu yardımcı fiil, tarihî metinlerde ve öteki lehçelerde *bol-* ’tır. *bol-* uygur metinlerinde ‘imkân’ ve ‘imkânsızlık’ bildiren bir tasvir fiili olarak da kullanılır. *u-* yardımcı fiilinde olduğu gibi, bu fiil de, *-a/ -u* ve *-galı* ekleri ile yapılan zarf-fiillerden sonra gelmiştir. Fakat seyrek: *kılu bol-* ‘yapabil-’, *kılğalı bol-* ‘aynı anl.’; (*Alt. Gr.* § 371); *örü bol-ma-* ‘kalkılama-’, *eşid-geli bol-ma-* ‘işitileme-’ (G a b a i n, A. von, *Hts.* VII, Anmerkung, 1870: *Alt. Gr.* § 240). Bu yardımcı fiil gerek uygur metinlerinde, gerek başka metin ve lehçelerde, umûmiyetle şahsı belirsiz olumsuz ifadelerle gelmektedir. Bu takdirde, birleşmiş fiilde ‘imkânsızlık’ fonksiyonu ile birlikte bir ‘meçhullük’ vasfı da kendini göstermektedir: *ol kuwrağnuñ öñresin kinin bilgeli bolmadı* ‘o cemaatin geçmişi ve geleceği bilinemedi’ (*Alt. Gr.* § 240) v.b.

-galı eki ile yapılan zarf-fiilden sonra gelen *bol-* yardımcı fiilini bugün, yalnız Tarançı lehçesinde görmekteyiz. Bu fiile bu lehçede olumlu ve olumsuz şekilleriyle rastlanır. Fakat her iki şekilde de ‘imkânsızlık’ fonksiyonunda türlü fiil kipleri meydana getirir: *bu yigitke kandağ kızlarını bergeli bolædu* ‘bu yiğide nasıl kız verilebilir?’ (J a r r i n g, G., *Materialen to the knowledge of eastern Turki*, C. I, s. 25-362);

bu oğrıldın kutulğalı bolmağ u dek ‘bu hırsızlardan kurtulmak mümkün olmayacağı benziyor’ (göst. esr. s. 37-372); *ademni kñn bilen tüzügelı bolmayt iken* ‘insanı eziyet ile yola getirmek mümkün değildir’ (Radlof, W., *Prob.* VI, s. 64-81) v. b.

Uygur devrinden sonraki eski metinlerde ve yukarıda bahis konusu ettiğimiz Tarançı lehçesi hariç, diğer bazı lehçelerde, *bol-ma-* yardımcı fiilinin ‘imkânsızlık’ gösterme fonksiyonu umumiyetle -°p ile yapılmış zarf fiillerden sonra görülüyor: *kolup bolmağ u neñ kolma küçün* ‘elde edilemeyecek nesneyi zorla alma’ (KB. 105-35); Bu tarzdaki örnekleri *Kısasü’l-enbiyâ*’da da görmekteyiz: *tefedın inib bolmas* ‘deveden inmek olmaz’ (*Schinkewitsch.* s 102; Ra ch ma t ullin G. R., *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen*, Ungarische Jahrbücher, VIII, 1-63, § 3, Anmerk. I. kısaltması: *Hilfsv.*) v.b.

bol- yardımcı fiili Altay Türkleri’nin dilinde *pol-* şekline girmiştir (*Hilfsv.* s. 6, s 3). Bu eserden ve Altay sahası metinlerinden edindiğimiz bilgiye göre, *pol-* yardımcı fiili bu sahada, olumlu ve olumsuz şekilleriyle, yalnız -°p eki ile yapılan zarf-fiillerden sonra gelmektedir. Çekime giren yardımcı fiilde aynı zamanda şahıs unsuru da vardır. Daha önceki örneklerde gördüğümüz gibi şahsı belirsiz bir ifade ve dolayısıyla meçhullük hâkim değildir: *mā münüp polarziñ ma?* ‘bana binebilecek misin?’ (fazla bilgi için bk. *Hilfsv.*) v.b. Kazan lehçesinde -°p’li zarf-fiil ile birlikte kullanılan *bol-* yardımcı fiili, şahsı belli olan cümlelerde ‘imkân’ bildirmez. Ancak bitmiş bir işi gösterir: *aşap buldım* ‘yiyip bitirdim’; *yazıp bulmadım* ‘henüz yazıp bitirmedim’ gibi. Fakat fiil, faktitif şekliyle ‘imkân’ ifade eder: *kürsetip buldurdım* ‘gösterebildim’. Bu fiil. şahıs unsuru taşımayan olumlu ve olumsuz cümlelerde de ‘imkân’ gösterir: *küterip bula* ‘yükseltilebilir’, *yazıp bulmı* ‘yazılamıyor’ (*Hilfsv.* s. 6, § 3, Anmerk. II).

Orta-Asya Türkmencesinde de *bol-* yardımcı fiili, -°p’li zarf-fiil şekillerinden sonra, tamamlanmış bir işi gösterir. Fakat tek tük ‘imkân’ fonksiyonu ile kullanıldığı da oluyor: “*ölünce m saña geçmedim*” *setirle rini okamak bolyar* ‘... satırlarını misal almak mümkündür’ (G ü r gen li, A., *Kemine* ölümüne yüz yıl dolması minasibeti bilen, Aşgabat, Türkmen Dövlätneşr, 1940, s. 34 - 17) v.b.

Orta-Asya edebî Türkçesinin tarihî-islâm devr imahsullerinde, *bol-ma-* yardımcı fiilinin kendinden önceki esas fiilin bazı kiplerini alarak

'imkânsızlık' gösterdiği tesbit ediliyor. Meselâ *Kutadgu Bilig*'de *-sa bol-* şekli vardır. Bu şekil yine şahsı belli olmayan cümlelerde kullanılır; dolayısıyla fiil meçhulleşir:

*yıparlı biligli teñi bu yañı
tutup kizlese bolmaz özde oñı*

'misk ve bilgi birbirine benzer, insan bunları yanında gizli tutamaz' (KB. 46-311);

*tiriglik tidüküñ bir yıl teg keçer
kaçar tutsa bolmaz anı kim bulur*

'bu hayat dediğin yel gibi geçer; tutmak olmaz, kaçır; onu kim bulabilir' (KB. 86-693) v.b.⁹ *Kutadgu Bilig*'deki bu şekli, aynı anlam ile Anadolu sahasında *Dede Korkut* hikâyelerinde de buluyoruz: *şayıлмаğ ile oğuz bigleri tük ense olmaz, hep yetdiler* 'adlarını saymakla Oğuz beyleri tüketilemez, hepsi geldiler' (DKK. 114-2); *saydukumca oğuz bigleri düken se olmaz* 'ne kadar sayarsam sayayım, Oğuz beylerini tüketmek mümkün değildir' (DKK. 175-9) v. b.

bol-'tan gelecek zaman kipi teşkil eden *bolğay* şekli, *Kıyasü'l-enbiyâ*, *Nehcü'l-feradis*, *Anonim Tefsir* gibi eserlerde, kendi anlamından başka çok defa 'mümkündür ki, belki, ihtimal ki' anlamlarını da veriyor: *bolğay tirig* *bolğay* 'belki o hayatta olacak: belki o hayattadır'; *ol etniñ tatığı ağzında bar bolğay* 'belki o etin tadı hâlâ ağzındadır' (*Schinkewitsch*, § 140); *Nemrüd aydı: anı kişiler közin kören bar mu? keltürüñler kişiler, bolğay kim tanuñ birgeyler tip* 'Nemrud dedi ki: onu gözleriyle gören kimseler var mı? Görenler olmuşsa çağırım, belki onu gördüklerine dair tanıklık ederler' (*Anom.* 39a-2); *cümle Medineniñ uluğları takı mü'minleri arzu kıılır erdiler bolğay mu kim peygamber* 'aleyhisselâm tevəsi biziñ kapuğda çökgey mü teb' 'acaba Peygamber aleyhisselâmın devesi bizim kapuda çöker mi ki diye, Medine'nin bütün mü'min ve uluları arzu beslemekte idiler' (*Nehc.* 24-12) v. b. Görülüyor ki, yukarıdaki *bolğay* şekillerinde 'iktidar' ve 'imkân'dan ziyade 'şüphe ve ihti-

⁹ *-sa bolmaz* şekli eserin her yerinde 'imkânsızlık' göstermez. Aşağıdaki örnekte görüldüğü üzere, bazan da '-mak doğru değildir' anlamını verir:

*tilig sökse bolmaz telim öggüsi
sözüg öggüsi bar yime sökgüsi*

'dile yalnız söğmek olmaz, öğülecek tarafı da çoktur; sözün de öğülecek ve söğülecek tarafları vardır' (KB. 120-1020) v. b.

male dayanan bir 'imkân' nüansı hâkimdir. *bolğay*'ın kendinden önce bağlandığı bir zarf-fiil de bahis konusu değildir.

Seyrek olarak da *Nehcülferadis*'te olumsuz ve kalıplaşmış *bolmasun* şekli, olumlu anlamda 'ihtimal' ve 'imkân' bildirir: *adağını ol teşükke koğtı bolmasun kim bu teşükdin yılan çıkıb peygamber 'aleyhisselâmğa zahmet tegürmesün timiş érdi* 'ayağımı o deliğe koyup, belki bu delikten bir yılan çıkıp Peygamber aleyhisselâma zahmet değirebilir demişti' (*Nehc.* 21-4; Türkiye Türkçesindeki bu ifade tarzı için bk. § 3) v.b.

bol-ma- tasvir fiilinin kendinden önceki fiilin mastar şekli ile Türkiye Türkçesinde 'imkânsızlık' bildirdiğinden yerinde bahsetmiştik. Bu özelliği, bazı Osmanlı metinlerinde de buluyoruz. Bu hususta *Fuzulî*'den bol örnekler gösterilebilir. Hattâ, *Fuzulî*'de yalnız olumsuz değil, olumlu şekil de göze çarpıyor:

*ammâ nic_étmek olur ikrâh
bir vâkıadur ki düşdi nâgah.*

Bu beyitteki ilk mısraı 'amma, ikrah etmek nasıl mümkün olur!' diye çevirebiliriz (Onan, N. H. *Fuzulî, Leylâ ile Mecnun*, Türk kültür eserleri serisi, I, İstanbul, 1956, 436);

*gêtdüñ oraya ki gêtmek_olmaz
yêtdüñ oraya ki yetmek olmaz*

'öyle bir yere gittin ki, gitmek imkânı yoktur, gidilemez; öyle bir yere yettin ki, yetilemez' (göst. esr. 242);

*göñülde miñ gamum vardır ki pinhân eylemek olmaz
bu hem bir gam ki il ta'nından efgân eylemek olmaz*

(*Fuzulî Divanı*, s. 236-CXII-I; Olcay, S., *Fuzulî'de türkçe fiil tasrifleri: Fuzulî'nin Dili Hakkında* Notlar, Ankara Üniv. DTCF yayını, sayı: 118, Ankara, 1956, s. 47) v. b.

-mak bol- birleşmiş fiili, olumlu ve olumsuz çekimleri ile, bugün Orta-Asya Türkmencesinde de 'imkân' bildiriyor: *tapmak bolar* 'bulunabilir';... *misalleri ören ken görkezmek bolcak*'... örnekleri pek çok gösterilebilir' (*Verbf.* s. 20/b) *Göroğlı desdanınıñ enceme variantlarını eşitmek bolyar* 'Köroğlı destanının nice varyantlarını işitmek mümkündür' (*Göroğlı*, s. 4) v. b.

§ 6. Yukarıdan beri izaha çalıştığımız bu konu hakkında son olarak şunları söyleyebiliriz:

Eski Türkçede hem esas fiil hem de yardımcı 'imkân' ve 'iktidar' fiili halinde kullanılan *u-*, bazı etkiler altında kısmen veya tamamen kullanılıştan düşünce, dil, değişik saha ve eserlerde aynı vazifeyi görecek başka unsurlar yaratmıştır. Bunlar *bil-* ve *al*¹⁰ yardımcı fiilleridir. Faili belirsiz cümlelerde, eskiden beri umumiyetle *ol-* yerleşmiştir. Olumsuz ifadelerde *-u-ma-* şeklinin devam edegeldiği de bilinmektedir. Bugün bunlardan her biri, belirli bir lehçe veya lehçeler gurubunun 'iktidar' ve 'imkân' ifadesi veren karakteristik yardımcı fiilleri haline gelmiştir. Fakat Orta-Asya edebî Türkçesinin, türlü etnik unsurlara ait özellikleri içine alan saha ve eserlerinde, bu yardımcı fiillerin u m u m î t e m a y ü l l e r h a l i n d e (bk. Dilaçar, A., *Türk lehçelerinin meydana gelişinde genel temayüllerin koyulaşması ve körülenmesi*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, TDK. Ankara, 1957) karışık olarak kullanıldığı da görülmüştür. Aynı durum Eski-Anadolu türkçesi için de bahis konusudur. *-u bil-* / *-ı bil-* / *-a bil-*; *-u bil-me-* / *-ı bil-me-* / *-a bil-me-*; *-u-ma-* / *-ı-ma-* / *-a-ma-* değişik şekilleri, bu saha eserlerinde de, önceleri umumî temayüller halinde kendini göstermiştir. Fakat, zamanla bu özelliklerden bir veya ikisinin değişik saha ve etnik unsurlarda koyulaşması, mevcut temayülleri ikiye ayırmıştır. Böylece, bunlardan *-a bil-* ve *-a-ma-* osmanlı ve Türkiye Türkçesinin olumlu ve olumsuz 'iktidar' ve 'imkân' fiillerini meydana getirmiş; *-a bil-*, *-ıp bil-*; *-a bil-me-* ve *-ıp bil-me-* şekilleri de Türkmen ve Azerî lehçelerinin bâriz özelliği halinde kesinleşmiştir. Aynı tarzda *ol-* yardımcı fiilinin şahsı belirsiz meçhul ifadelerdeki 'imkânsızlık' gösterme vazifesi de, Türkiye Türkçesinde hissedilmez derecede zayıflamıştır. Buna mukabil, Türkmencede bu bakımdan özellik teşkil edecek bir koyulaşma meydana gelmiştir.

¹⁰ Bu yardımcı fiilin tarihî devirlerde kullanılmış olduğu eserleri § 3 ve 4'te yazmıştık. Buna Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'unu da kısmen ekleyebiliriz. *al-* bugün yaşayan lehçelerde *bil-* yardımcı fiiline nazaran daha yaygındır. Özb., Tarançı, Karayım, Kazan, Karaçay, Kazak, Kırgız ve Altay lehçeleri 'iktidar' ve 'imkan' ifadeleri için, müstakil yahut birleşmiş ve ekleşmiş olarak *al-* yardımcı fiilini kullanırlar. Bunun için bk. *Ateb.* s. 103-105, not: 3; *Hilfsv.* s. 4, § 2 *al-*; Räsänen, M., *Mater. Morph.* s. 176; Melioranski, P., *Kurze Grammatik der Kazak-Kirgiz Sprache*, St Petersburg, 1894; Gabain, A. von, *Özb. Gr.* s. 127. § 362.